

Dr Tóth Kálmán:

Történet és eschatológia a Dániel könyvében

Bevezetés

Ami az Újszövetségben a Jelenésekről írt könyv, az az Ószövetségben a Dániel könyve: titokzatos szavakkal és képekkel vázolt kinyilatkoztatás az Isten által formált és a vég, az eschaton felé haladó történelemről. Mindkét könyv józan és elfogulatlan olvasása az Isten országa eljövételének a reménységét erősíti a hinni kész lelkekben. Viszont mind a két könyv nagyszerű vadászterületnek számított mindig a színes allegória-festőknek, a számszimbolika kedvelőinek. Gyakran jelentkezett olyan kísértés, hogy a világ végét vagy a paruziát várók számíttatni kezdték a vég bekövetkezésének az idejét. Tipikusan szektás jelenség az, amikor az emberek az eschatológia főtárgya helyett annak egy mellékágával, az idők jeleinek a kutatógatásával és aktuális azonosítgatásával foglalkoznak, amihez aztán különféle számkombinációk csatlakoznak. Közismert Millernek, az adventista szekta alapítójának a kísérlete, aki éppen Dán 8:14 alapulvételével 1844. március 21-re, majd október 21-re számította ki Krisztusnak ítéletre visszajövetelét. A sok hasonló példa között kuriózumként említhetnénk Perkins ausztráliai lelkésznek annak idején egy magyar teológiai folyóiratban is közzétett „figyelmeztető” tanulmányát, amely Dániel látomásait a legfantasztikusabb történeti-politikai azonosításban aktualizálva, végeredményként 1890-e jósolta a világ végét.¹ — Ezek persze nem új-keletű dolgok. Általában nagy korfordulók, történelmi megrázkódtatások, háborúk idején jelentkezik a világ végének hamari várása és számíttatása. Így érthetjük meg, ha pl. a Biblia-fordító Károlyi Gáspár is a török hódoltság nyomasztó idején a végidő közeledésére gondolt, bárha ő számszerű kombinációkba, Mt 24:36 komolyan vétele alapján, nem bocsátkozott. Egy, az intertestamentális kor apokaliptikus irodalmából származó s az egyházatyáknál (Irenaeus) is megtalálható hatezer éves világ-korszak képezi Károlyi váradalmának az a lapját s többek közt Dániel látomásaiból von le következtetéseket a végidő közeledésére nézve.²

Az ilyen számíttatások és azonosítások láttán azonban meg kell kérdeznünk: Vajon a Dániel könyve csakugyan olyan értelemben foglalkozik-e az eschatonnal, hogy történeti jóslásokat adjon közép- és újkori birodalmak felemelkedésére és bukására nézve s közben számítási kulcsot adjon a világ végének a meghatározására? A sok önkényes magyarázás, szinte játékos aktualizálás láttán eszünkbe jut az a figyelmeztetés, amit a Dániel könyvének egyik gyakorlati magyarázója ad: „A Dániel könyve ma is működő vulkán, azért aki azt hiszi, hogy itt kihűlt lábával van dolga, amellyel — akár építő szándékkal is — játszani lehet, az könnyen rádöbbenhet, hogy a tűzzel játszik.”³

Meggyőződésünk, hogy a Dániel könyvének — mint minden más bibliai könyvnek — megvan az egykorú történeti háttére és történeti horizontja. Jelképek, látomások, szimbolikus számok erre a történeti háttérre és horizontra való tekintettel értendők meg. és pedig egy közeli eschaton várás jegyében, amilyennel egyébként az Újsz-ben is találkozunk. Egykorú történet és eschaton várás képezi tehát a könyv megértésének a kettős kulcsát; ez indokolja tanulmányunk címének a fogalmazását és vizsgálódásunk menetét is.

A könyv történeti problémái

Az irodalom-kritikai bevezet és tan ismert megállapítása az, hogy a Dániel könyvét a Makkabeusok korában írta egy ismeretlen szerző; a könyvnek több részlete IV. Antiochus Epiphanes korára vonatkozik (pl. 8:9 skv, 11:21 skv.) s különösen a 11 r. jövendölésformájú történetírása nevezetes ebből a szempontból, minthogy a Szeleukidák és Ptolemaiosok történetét részletezi egészen a makkabeus-szabadságharc első sikereig,

legtávolabb IV. Antiochus haláláig, tehát Kr. e. 164 végéig. Ennek a megállapításnak azonban volt egy súlyos negatív következtetése is, hogy t.i. ilyenformán Dániel csak egy költött név és személy, s a róla és társairól szóló történetek is csupán építő jellegű elbeszélések. — Újabban sokkal józanabban ítélik meg ezt a kérdést. Felülvizsgálva az irodalomtörténeti problémát, lehetségesnek tartják, hogy a könyv történeti magva, elsősorban a 2—6 r. valóban régi anyag, ha ment is keresztül átdolgozáson és kiegészítésen⁴. Ez természetesen magában foglalja Dániel személyének és a Dániel-hagyományok történetiségének a pozitív értékelését is.

Mindamellett túlságosan nem mehetünk vissza a keltezésnél. Legszívesebben Procksch-hoz csatlakozunk, miszerint a könyv első fele Nagy Sándor korában, illetve a korai diadochos-korban foglaltatott írásba, a második felé pedig IV. Antiochus korában.⁵ Ez a viszonylag kései írásbefoglalás magyarázza meg a könyvben felbukkanó történeti problémákat. Szembetűnő, pl., hogy míg a szeleukidaptolemaiوسي kor leírása részletes és pontos, addig éppen Dánielnek a kora, a babiloni fogság és a korai perzsa-kor rajza vázlatos, adataiban pedig nem precíz. Először ezekkel a történeti problémákkal foglalkozunk.

a) Az első ilyen problémát a könyv bevezetésének (1:1) az a közlése adja, hogy Dániel azzal a fogoly-transzporttal került Babilonba, amelyet Jójákim király 3. évében hurcolt el Nabukadnecar Jeruzsálemből. A bibliai történetírás ugyanis egyébként nem szól Jeruzsálemnek erről a megszállásáról, hallgat róla a kortárs Jeremiás, nem említi a babiloni krónika sem; maga Nabukadnecar is csak Jójákim 4. évében lépett Babilon trónjára. (V.ö. Jer 25:1). Persze az Ósz. azért nem szokott olyan adatokat közölni, ami mögött valami történeti alap ne volna. Így Jójákim kényszerű meghódolására és a templom kincsei egy részének az elvitelére nézve a babiloni krónikák legújabban közzétett részleteiből tájékozódhatunk.⁶ Eszerint az egyiptomi fáraó a karkemisi vesztett csata után (Kr.e. 605) kénytelen volt feladni uralmi igényeit Szíriában s kitakarodni Ázsiából. Ekkor lépett trónra Nabukadnecar, aki előtt aztán a következő évben a „Hattiország” (Szíria) összes uralkodói megjelentek Riblában és súlyos adót fizettek neki. A hódolók közül nem maradhatott el Jójákim sem és a súlyos adózáson kívül még egyéb következmények is adódhattak, pl. Auerbach kimutatja, hogy ekkor vezették be a babiloni kalendáriumot Judában.⁷ — Föltehető, hogy Dán 1:1 mögött Jójákimnak ez a kényszerű meghódolása és adófizetése húzódik; tudvalevő, hogy hasonló esetekben a jeruzsálemi királyok a templom kincseihez is kénytelenek voltak hozzányúlni. Nabukadnecar ezután Egyiptom meghódítására tört, 600-ban azonban az egyiptomiaktól vereséget szenvedett. Ekkor kapott vérszemét Jójákim s beszüntette a babiloniaknak az adófizetést. Nabukadnecar azonban bosszúzó hadjáratot vezetett Juda ellen és ennek az áldozata az időközben meghalt Jójákim helyett a fia Jójákin lett. Az első nagy deportációra ekkor (598-ban) került sor, és a második feltételezésünk Dán 1:1 értelmezésénél az, hogy benne keveredik Jójákimnak előbb látott meghódolása és a fia idejében végbement első deportáció. Dánielnek a fogolyként Babilonba kerülése mindenesetre történeti tényként vehető.

b) Fejtörést okozó probléma Nabukadnecarnak a 4 r-ben leírt őrültsége, mivel egykorú források ilyenről mit sem tudnak. A problémát azonban megoldja, ha összehasonlítást teszünk az utolsó babiloni királynak, Nabunaidnak a korával és alakjával. Ez a Háránból származó, nem tiszta babiloni vérből és vallásból való uralkodó hosszabb időre eltávozott a fővárosból. Előbb Háránban építtetett templomot a holdistennek, hatalmas bálvány-szobrot állítván föl benne (arany állókép!), majd meg az arábiai Téma városát szállta meg és ott rendezte be rezidenciáját. Babilonban, a hivatalos fővárosban ez idő alatt a fia, Belsacar volt a teljhatalmú kormányzó. Mivel azonban Nabunaid a fővárost és annak kultuszát elhanyagolta, ezért a babiloni papság ellenségévé vált, s e papi körökben készült egy gúnyköltemény is Nabunaidról, amely kipellengérezte, mondván, hogy elhagyta a védőszelleme, elment az esze, még az arcvonásai is eltorzultak, soha meg nem történt dolgokkal dicsekedett stb.⁸ — E gúnykölteményben foglaltakhoz hasonló utalások

régebben is ismertek voltak az ún. Nabunaid-krónikából.⁹ A legújabb érdekesség pedig a qumráni szövegek közt előkerült arám nyelvű töredék egy hosszabb Dániel-ciklusból, amelyet Nabunaid imája címen tettek közé s ez ugyanazt a szituációt tételezi fel, amelyet a Nabukadnecar örültségéről szóló bibliai híradás, illetve a Nabunaidról szóló gúny irat.¹⁰ — A Dániel könyvének írója tehát Nabukadnecart tartván a babiloni királyok típusának, átvitte rá a Nabunaidra vonatkozó hagyományt.

c) Balsacar királysága (5 r.) szintén a kétségesnek tartott történeti vonatkozások közé tartozik. Jó darabig Nabukadnecar utódainak valamelyikével, Josephus nyomán leginkább Nabunaiddal próbálták azonosítani. Babiloni szövegekből azonban kiderült, hogy valóban volt ilyen nevű kormányzó — ha nem is király — Babilonban: Nabunaidnak a már említett fia és távollétében a helyettese.¹¹

d) Nehezebb problémának látszik a „méd” Dáriusról, mint Babilon meghódítójáról (6:1) s a perzsa királyokról szóló híradás. Dáriust Xerxes fiának mondja az író (9:1), egyébként pedig mindössze négy perzsa királyról beszél (11:2), gondolván bizonyára arra a négy kiemelkedő alakra, akiket az Ósz. név szerint ismer: Kyros, Dárius, Xerxes, Artaxerxes. S bár az író láthatólag ismeri éppen Dárius korának a közigazgatási rendjét, mégis maguknak az uralkodóknak az alakját és sorrendjét összecseréli. — Ez a tény azt mutatja, hogy az író számára a perzsa-kor történeti háttere csupán vázlat, amelyet elégnek tart általános nagy vonásokkal megrajzolni. Ahogyan Nabukadnecar nála „a” babiloni király, akire átvihetők más uralkodóknak a körülményei, sőt magának a birodalomnak is a megtestesítője (olv. 2:38—39), úgy Kyros, Dárius is a perzsa királyok típusai. — Dáriusnak „méd” uralkodóként való emlegetése egyrészt abból érthető meg, hogy a 2. és 7. r. képei a négy világbirodalomról a médek országát is egyenrangúan sorolják be a történeti körképbe s ennek a képviselője volna Dárius. Másrészt azonban az is igaz, hogy a médek és perzsák olyan szoros kapcsolatban álltak egymással, (v.ö.5:28), hogy a nevüket cserélgetve, de azonos értelemben használja Herodotos is, pl. a marathoni csata leírásánál.¹² A Dániel könyvének ezek a gyakran fölelegetett történeti pontatlanságai végeredményben azt mutatják, hogy bár az író valóban régi történeti hagyományokra támaszkodik, maga a Dániel kora mégis a messze múltban van mögötte. Pontos adatai nincsenek arról a korról, de annak a megrajzolása nem is elsőrendűen fontos a számára, mert érdeklődésének előterében a jövő, mégpedig a közelinek vélt jövő, egy világekorszak lezáródása, egyszóval az eschaton állt.

Eschatológikus jelleg

Dániel könyvének az alapanyagát, tehát a Jahve hithez Babilonban is hűségesen ragaszkodó Dánielnek és társainak a viszontagságos történetét a kései feldolgozás eschatológikus keretbe állította. Azt jelenti ez, hogy a könyv nem csupán példaadóépítő, állhatatosságra ösztönző történetek gyűjteménye, hanem egy olyan történet-szemléltetés és értékelés, mely szerint ez a történet már a vége felé halad; a különböző világbirodalmak már betöltötték hivatásukat s rövidesen átadják helyüket az Isten országának. Ezt az átfogó történeti képet elsősorban a 2 és 7 r. vetíti elénk. Bennük az egymást váltó birodalmaknak a képe régebbi, a Biblián kívül is megtalálható történet-szemléltre emlékeztet. Így a 2 r. álom-szobrában a különböző fémek egymásutánja bizonyára a Hesiodos által is megénekelte négy világekorszak képét idézi. A négy világbirodalom pedig előfordul görög-római párhuzamokban és AsszírIA (+Babilon), Média, Perzsia és Görögország (vagy Róma) egymásutánjában szemlélteti a világtörténet korszakos előrehaladását. — Ami itt a Dániel könyve szemléletét eschatológikussá teszi, az az, hogy a négyes számot a teljesség kifejezőjének tartva, mintegy a „világóra” utolsó negyedének a letelését látja s ezért él a közeli eschaton reménységében. Nincs kizárva, hogy időszámítási kombinációk is közrejátszottak ebben. Ószöv-i kronológia szerint ugyanis a világ teremtésétől számított 4000-ik évhez közeledett a történelem s e közeledő dátummal

egy nagy világkorszak lezáródását várták.¹³ Ehhez járult még, hogy IV. Antiochus sötét kora annak a nagy nyomorúságnak a képét tükrözze, amelynek általános eschatologikus váradalmak szerint, véges idő tartammal bár, de meg kellett előznie az Isten országa eljövételét.

Az eschatologikus váradalom tehát Dániel könyvében egy szóval így foglalható össze: Isten országa megvalósulása. Ennek a megvalósulásnak pedig megvan a menete, szinté a „története”, aminek a részleteit a következő szakaszban tárgyaljuk, itt csak a végeredményt foglaljuk össze abban, hogy az utolsónak IV. Antiochus által képviselt imperium „emberi kéz érintése nélkül” omlik össze (2:34) s fölötte ítéletet tart az Örökkévaló (7:9—11). Ebben pedig az a nevezetes tétel kerül kifejezésre, hogy a történelem végének a meghatározása, az ítélettartás és az új teremtés egészen Istennek a hatalmi körébe tartozik. Dániel könyvének az eschatológiája nem áll egy szinten azzal a felfogással, miszerint Isten a „világosság fiainak” (Qumrán) vagy a „vitézkedő anyaszentegyháznak” (keresztyén középkor) a fegyvereit használja fel uralma megvalósításra. Dániel könyve ezért nem lelkesedik még a makkabeusok harcaiért sem, küzdelmüket és eredményeiket csupán egy „kicsiny segítségnek” mondja (11:34), az egészet méreteiben túl kicsinynek tartva ahhoz a világváltozáshoz képest, amit az eschaton és az Isten országlása bekövetkezése jelent.¹⁴

Apokaliptikus kidolgozás

Dániel könyvének az eschatologikus részletei apokaliptikus módon vannak kidolgozva, ami következik abból, hogy a múló történetet felváltó örökké tartó Isten országa titkairól próbálja félrevonni a fátylat. Közben, míg a leírhatatlan leírásával küszködik, maga is képes beszéddel élni, ami növeli a titokzatosságot, úgyhogy a megértés egy bizonyos beavatottságot, lelki értelemben vett bölcsességet kíván meg (12:10). Az apokaliptikus vonatkozások közül a legfontosabbakat vesszük most szemügyre.

a) A világ története folyásának szimbolikus ábrázolásánál a 2. r. egy többféle anyagból készült szobor, a 7. és 8. r. pedig különféle állatok formájában szemlélteti a történeti látóhatáron belül eső birodalmakat. Legkönnyebb a 8. r. értelmezése, mivel a magyarázat pontosan megmondja, hogy a kétszarvú kos a méd—perzsa birodalmat, az egyszarvú bak pedig Görögországot, elsősorban Nagy Sándor birodalmát jelképezi. Az egy szarv letörése után négy kisebb szarv nő: a Nagy Sándor halála után létrejött diadoch-államok jelképe.

A 2. r. értelme is alig lehet vitás. A négyféle fémből készült szobor négy egymás után (39 v) következő nagy birodalmat ábrázol. Az első, az aranyfej, Nabukadnecart s egyben a babiloni birodalmat jelenti (38 v); az utolsó, a vas alsótest viszont Nagy Sándor birodalmát, melynek két részre oszlása a Szeleukida és Ptolemaios utódállamokat szemlélteti: az Ósz. népe szempontjából csak ez a két diadoch-állam volt történeti fontosságú, ezekre gondol a 11. r. is, amikor az „északi és déli királyokról” beszél. E határok között az ezüst és a réz nem jelenthet mást, mint a méd és a perzsa birodalmat, tekintet nélkül arra, hogy a méd birodalom így nem illik bele az egymásután sorrendjébe, hiszen Kyros előbb hódoltatta meg, mint Babilont. Média, mint az asszír birodalom egyik felszámolója, vagy mint a perzsa birodalom egyik rokon-népű társországa, komoly világtörténeti nagyságnak számított az Ósz. népe előtt is (És 13:17, Dán 5:28).¹⁵ — Fontos itt megjegyeznünk, hogy amint a 38—39 v-ből jól látszik, az egyes fém-testrészek jelenthetnek egy-egy országot, de jelenthetik annak reprezentáns uralkodóját is. Az „ötödik birodalom”, amely az előbbi négy összeomlása után lép fel, többé nem földi jellegű ország (tehát nem a római birodalom és nem valamely közép- vagy újkori hatalmasság), hanem az a mennyei királyság, amelyről a 7. r.-ben bővebben van szó; erre utal a 2:44 és a 7:14 szó- és gondolatgyekezése.

b) A 7. r. egy darabig ugyanazt szemlélteti, amit a 2. r., de a történeti-eschatologikus képet továbbfejleszti. A négy világbirodalmat itt egy vízióban fölmerülő vadállati alakok jelké-

pezik. A megjelenésükkel kapcsolatos részletek elemzése hosszabb exegetikai feladat volna, itt csak arra a sajátos jelenségre figyelmeztetünk, hogy éppen a vízió-jellegnél fogva a történeti egymásután olykor — pl. az ítélettartásnál — egyidejűségbe olvad, lévén a döntő mozzanat az, hogy a földi birodalmakat fölváltja a mennyei királyság.

A szóban forgó 7. r.-nek van két többlete a 2. r.-hez képest. Az egyik a negyedik világbirodalom továbbfejlődésének a leírása. A „kis szarv” minden bizonnyal IV. Antiochust jelképezi, akinek az ünnepek és vallási törvények rendjét megváltoztató, erőszakos uralma (25 v) a válság érzését és az eschatologikus várakozást a kortársakban a tetőfokra emelte. — A másik többlet az, hogy a vízió a mennyek országa uralmának a megvalósulását részletezi. Egy nagy ítélettartás során az uralom az „ember fia” alakjával jellemzett ötödik birodalomra száll. Az utóbbit aztán még egy sajátos kiegészítő megjegyzés magyarázza is: ez az ötödik és végső birodalom „a Magasságos szentjei népének” az országglása lesz. A Dániel könyve teológiai értelmezésének itt van az egyik legfontosabb pontja.

A „Magasságos szentjei” alatt sokan hajlandók Izráel népét érteni, az író eszerint Izráel világhuralmát jövendöli meg.¹⁶ Teológiaiabb fogalmazás szerint a jövendölésnek kollektív-messiási értelme van. — Viszont Procksch a Dániel könyve szóhasználatát vizsgálva kimutatta, hogy a „szentek” alatt nem emberek, hanem mennyei lények értendők,¹⁷ Noth pedig ezt a vizsgálódást kiterjesztve az egész Ósz.-re, igazolta Procksch állítását.¹⁸ A „Magasságos szentjei népének” az országglása tehát éppúgy a mennyei királyságot jelenti, mint a 2:44-ben említett birodalom.

c) Nem kevésbé fontos az „ember fia” kifejezés értelmezése. A szövegösszefüggésből kitűnik, hogy elsősorban az ötödik, a mennyei birodalomnak a megszemélyesítője. Az első négy birodalom jelképei a mélyből, a kaotikus tengerből merülnek föl, emez viszont a magasban, az ég felhőiben jelenik meg; amazok vadállatok formájában mutatkoznak be, emez mint emberalak. (A bar-enás kifejezés az arám nyelv természete szerint, éppúgy mint a héberben ádam, azt jelenti, hogy ember, az emberi nemhez tartozó.) — Nem mondhatjuk azonban azt, hogy az „ember fia” kifejezés nem fogható fel individuális messiási értelemben. Úgy a 2. mint a 7. r.-ben a jelképek jelenthetnek országokat és azokat reprezentáló királyokat egyaránt (pl. 7:17 és 23. v), ennél fogva az „ember fia” nemcsak az eschatologikus birodalmat, hanem annak az uralkodóját is jelentheti.¹⁹ Az evangéliumok Jézusra vonatkoztatott idézési módja (elsősorban Mk 13:26) a Biblián kívüli irodalomban is megtalálható individuális értelmezési hagyományon alapszik. Azt a nézetet pedig, hogy személyes messiási értelmezésről szó sem lehet²⁰ csak a tagadás divatja szülte.

d) Különösebb jelentősége témánk szempontjából nincs a jól ismert „mene tekel ufarszin” feliratnak a Belsacar lakomáján (5. r), mégis röviden foglalkozzunk vele, mint az apokaliptikus kidolgozás egyik tipikus példájával. Voltaképpen közönséges értelmű szavak ezek, homonimáik azonban a titoklátó bölcs magyarázata szerint baljós jövendölést adnak. Mind a három szó egy-egy súlyegység neve: mené = mina, tekél — sekel, perész = fél mina. Ugyanakkor azonban az arám mená gyök azt is jelenti, hogy „számbavesz”, a tekal ige jelentése „megmér”, a perasz szóé pedig „szétoszt”. Ráadásul az utóbbi még összecseng a párszi — perzsa szóval. A rokonhangzású szavak végzetes szójátékszerű variálása adja Babilon bukásának a próféciját.

Szám-kombinációk

Könyvünknek a legtöbb kíváncsisággal feszegetett, mégis a legkevesebb szenzációs eredményt nyújtó részletei azok, amelyek a történelem nagy periódusait és a végidő dátumát bizonyos számkombinációkba rögzítik. Rengeteg erőt fordítottak e számadataknak és a kísérő mozzanatoknak az összehangolására nemcsak a világ-vége várók, h a nem a maguk korának aktuális eseményeivel kapcsolatot keresők is. Aki végignéz csak

egy olyan régebbi összefoglaló ismertetésen is, amelyen pl. Zöckler Dániel-kommentárja 185—193. oldalain található,²¹ az fogalmat szerezhethet erről. Az eredmények óvatos mérlegelése a lapján a következőket mondhatjuk:

a) A szám-kombinációk közt van egy nagyobb periódus, a 9:24 skv-ben említett hetven „hét”. A szentíró ebben Jeremiásnak a fogság hetven évéről szóló prófeciájához kapcsolódik (Jer 25:11), de kombinálja a 2 Krón 36:21 „szombatjaival” és szombat-éves periódusokat, azaz év-heteket, görög szóval hebdomadokat, számít minden év helyett, aminek következtében a 70 év helyébe egy 490 éves periódus kerül. Ezt aztán felosztja az író három egyenlőtlen szakaszra 7 + 62 + 1 év-hétre. — A történeti dátumok és események azonosításánál azonban két dolgot jó előre figyelembe kell vennünk. Egyik az, hogy a számok periódus-jellegűek, csak hozzávetőleges kerek-számok; egy bizonyos hiba-határral e kornak a történetírásánál amúgy is számolnunk kell s erre jó példának idézhetnénk a népe történetét pedig alaposan ismerő Fl. Josephus pontatlanságát.²² A másik dolog az, hogy a 9:24—27 szövege, a kéziratok és régi fordítások variánsainak nagy számából ítélve, bizonyosan ment át későbbi korrekción s némi egyenetlenséget ez is okoz.

A számítás kiindulópontja Jeremiás prófétálása, illetve a fogság kezdete, a végpont pedig a várt eschaton, IV. Antiochus uralkodásának a vége felé. Az első hét év-hét akkor zárul, amikor újra lesz „felkent fejedelem”.²³ A „felkent” szót ezúttal nem lehet a Messiás-Jézusra vonatkoztatni, megoldhatatlan nehézségek adódnának. Ellenben gondolnunk kell a főpap-fejedelmre, tudva azt, hogy Jósua főpap magára maradása óta (v.ö. Zak 6:11) milyen nagy szerepe volt a főpaprak a fogság utáni gyülekezetben. — A következő 62 év-hét Jeruzsálem újjáépülése jegyében áll, leírása emlékeztet a nehémiási viszontagságos időkre. A periódus végén a „felkent” kiirtása és Jeruzsálem újabb pusztulása következik egy „eljövendő” fejedelem népe által. Az első mozzanat az ároni főpapság megszűnését jelenti a második IV. Antiochus vészes uralmának a kezdetét. (A „fejedelem” szó itt más jelentésű, mint a 25 v-ben a felkent-fejedelem s magára Antiochusra vonatkozik.) — Az utolsó év-hét Antiochus erőszakos hellenizáló uralma, melynek különösen válságos volt a második fele, kezdődvén e második fél a Kr. e. 167-ben kiadott királyi paranccsal a Jahve-kultusz megszüntetésére vonatkozólag. (A 9:27-ben nem szövetség-megerősítéséről van szó, ellenkezőleg az Úr szövetséges népén való hatalmaskodásról.)

b) A hetes számnak a fele, három és fél, a szimbolikus értékű bibliai számok közt ominózus jelentésű: ínségnek, próbáltatásnak az idejét jelzi (pl. Luk. 4:25, Jel 11:9). Ez az eschaton előtti utolsó periódus, amit a szentíró többféleképpen is kifejez, így határozott számokkal is, körülírással is. Ilyen körülírás pl. a 7:25-ben és 12:7-ben említett „ideig, időkig és fél időig” kifejezés. Az „idők” szó alatt az időegység kétszeresét szokták érteni, magán az „idő” megjelölésen pedig évet, éppúgy mint a 4 r-ben is több helyütt. Az egész kifejezés ilyenformán valóban három és fél évet jelent.

c) Ennek a három és fél évnek a táján járnak azok az adatok is, amelyek napokban adják meg az utolsó nehéz időszak tartamát. Sajnos, ezek a számok nem azonosak. Így a 8:14 szerint a szenthely megaláztatása 1150 napig tart (a reggeli és esteli áldozatok teljes számának a fele), a 12:11 szerint 1290 nap) = három és fél év 30 napos hónapokban + egy szökőhónap) van kiszabva, a 12:12 pedig 1335 napról beszél.²⁴ Az eltérések magyarázatára a legolcsóbb megoldás az, ha kimondjuk, hogy mivel a várt eschaton egyre később, a könyv végéhez egyre újabb és újabb terminusokat taldottak. Ha azonban tényleg így állna a dolog, akkor a betoldónak törölnie kellett volna az előbb álló számokat. — Más megoldást kínál az a körülmény, hogy a Kr. e.-i századokban a kalendárium nem volt állandó s Palesztinában majd a nap-, majd a hold-év különböző változatait használták. Így meg lehet próbálni más-más kalendárium alapul vételével évekre átszámítani a napokat, ha talán így években azonos számot kapnánk. Pontos egyezésre azonban így sem lehet eljutni. — Nem szabad azonban elfelednünk, hogy e számadatoknál a végpont eseménye nincs határozottan megnevezve, nem tűnik ki pontosan, hogy a templom újra

felszentelésére, Antiochus halálára, vagy a vallásügyi rendelet visszavonására történik-e célzás. (Még a 3:14 sem feltétlenül a chanukkára utal.) Magából a Dániel könyvből nem állítható, hogy az apokaliptikus író ezek valamelyikét megérte volna. Éppen ezért a jövődőlést itt nyitottnak kell tartanunk, amelyben a végidőnek valóban a várásáról van szó, a szám adatok ezért nem határozottak. Egy bizonyos fokú határozatlanság az apokaliptikus kidolgozás titokzatosságához amúgy is hozzátartozik. Így pl. a 4 r.-ben és a 7:25-ben említett „idők” is csak feltételezetten jelentenek éveket s a 9:24—27-ben szereplő „hebdómádok” s csak feltételesen és hozzávetőlegesen tarthatók hét éves periódusoknak. Az azonosítás kérdésében ezért térhetünk nyugodtan napirendre az ingadozások fölött.

Következtetések

a) A Dániel könyve áttekintésénél meglátszik az anyag ismételt átdolgozása, aminek következménye az, hogy az egész könyv nem homogén, a nézőpont nem mindenütt ugyanaz, más a beállításuk a babilóni-perzsa udvarban történeteknek és más az eschatologikus érdekű fejezeteknek. Ebből viszont a magyarázatra nézve az következik, hogy nem lehet az egész könyvet egyetlen teológiai sémának vagy értékelésnek alávetni, mechanikus azonosítások a lapján. Gondolunk itt pl. Kroeker ismert és mindenesetre sok jó gondolatot tartalmazó Dániel-magyarázatára,²⁵ amelynek azonban túl merev az az alapbeállítása, hogy az egész Dániel könyvének a mondanivalóját „az e világ szerint való hatalomnak az Isten országával” folytatott permanens küzdelme képezi. „Jeruzsálem és Babilon” harca tükröződik itt, azok tipikus képviselőiben, amely harc folyik a világ kezdete óta; lehet úgy is jellemezni, hogy a világosság harca a sötétséggel, a testnek a harca a lélekkel stb. Ez a harc pedig elkerülhetetlen — Kroeker szerint — a lényegüket és céljaikat illető különbségek miatt.²⁶ „Jeruzsálem” itt az üdvösséget készítő Isten munkatársa (úgy azonban, hogy közben „hátat fordít a világnak!”) „Babilon” pedig az a hatalom, amely a világot menthetetlenül a katasztrófa felé viszi.²⁷ Persze Kroeker maga is látja, hogy ennek a Dániel könyvére alkalmazott sémának vannak nehézségei, pl. abban, hogy „Jeruzsálem” nem föltétlenül és nem mindig a világosság hordozója. Nagyon megszívlelendő, amit erről ír: „A ma egyházára rászakadt szenvedés igen nagy részét nem az Ige miatt és nem Krisztusért kell az egyháznak elhordoznia, hanem saját hamis prófétizmusa miatt.”²⁸ Felvillan előtte egy-egy pillanatra, hogy „Jeruzsálemnek” a feladata talán mégsem az erőszakos harc: „a világosság nem harcol a sötétséggel, ennél sokkal pozitívabb küldetése van.” És „ha Jeruzsálem a történelemben nagy ritkán támadó hatalommá nőtt, mint pl. Salamon vagy Róma fénykorában, olyankor mindig a saját lelki romlását idézte fel.”²⁹ — Mégis a mechanikus behelyettesítések miatt alig tudja pl. áthidalni azt a nehézséget, hogy a Jeruzsálemet képviselő Dániel és társai hogyan állhattak Babilon szolgálatába.

A Dániel-történetekben (tehát elsősorban az 1—6 r.-ben) az alaphangsúly nem a harcra, hanem az Istenhez való hűségre és Isten üzenetének a rendelt időkből való elmondására esik. Való, hogy Dánielnek és társainak voltak Babilonban a hivatali előmenetelükre féltékeny ellenségeik is, mégis magáról. Babilonról könyvünk nem azzal a hangsúllyal beszél, mint pl. a Jelenések könyve. Az itt szereplő királyok közül is csak IV. Antiochus az Antikrisztus típusa, Nabukadnecar, Kyros, Dárius nem, olv. 3:32, 4:34, 6:26 vv. — Az is bizonyos, hogy Dániel ablakai tárva voltak Jeruzsálem felé és ő rendszeres imádságban kereste Istent; hátat azonban nem fordított Babilonnak (csupán Babilon bálványimádásának és vallásilag tisztátalannak tartott szokásainak), sőt Vállalta a tisztével járó szolgálatokat az ország javára. Gyáva nem volt sem ő, sem a társai, amit legjobban az szemléltet, hogy vállalták sorsukat arra az esetre is, ha Isten nem menti ki őket a tüzes kemencéből (3:18), de nem a hadakozásban látták egzisztenciájuk biztosítékát. Hitüknek értékét, kegyes életüknek a létjogosultságát következetes hitvalló étellel és a rájuk bízott munkakörben

való szolgálattal tanúsították. — Ez a pozitív szerepe és feladata „Jeruzsálemnek Babilonban” —, hogy a felvetett szóhasználat mellett maradjunk.

b) A történelem döntő periódusa az apokaliptikus író szempontjából IV. Antiochus kora, a nagy megpróbáltatások ideje. Nagy béketűrésre és jó reménységre volt szükség ezeknek az elhordozásához. A béketűréshez a Dániel-történetek szolgáltak hitelesítő példakul, a reménység élesztésében pedig nagy szerepet játszott a közeli vég várása olyannyira, hogy arra nézve az író még számszerű adatokat is megkockáztatott. E számoknak azonban konkrét jelentőségük csak annyiban van, amennyiben az apokaliptikus író korának a lezáródására vonatkoznak; későbbi korok egy általános világ-vége időpontjának a kiszámításához támpontul nem vehetik. Minden olyan igyekezet, amely új értékeléssel, pl. a napoknak évekkel való helyettesítésével, továbbá tetszés szerinti kezdő időpontoknak a felvételével akarja meghatározni a vég idejét, önkényes és hiábavaló kísérletezés.³⁰

Felvetődik azonban a kérdés, hogy mi értéket tulajdonítsunk az egész számkombinációnak, amely összefüggött a közeli eschaton várással, mert hiszen az eschaton a világ vége értelmében a Kr. e.-i 2 sz.-ban sem következett be? A probléma nem egyedülálló a Dániel könyvénel, az Ósz.-nek több jövődöleése is nyitott maradt eschatologikus és messiási vonatkozásban, amelyek mindeddig nem teljeselek be. Megtörtént pl., hogy a fogságból hazatért és új világot váró nép szinte messiási reményekkel nézett Zerubbábelre (Agg 2:23), a történelem menete viszont úgy fordult, hogy Zerubbábel egyszerűen félresodródott. Az ilyen jelenségek tehát tipikus értékűek maradtak, távolabbra mutatnak; fölvetődésüket a kor csupán megmagyarázza, de teljeseleküket meg nem adta. Az eschaton időpontját pedig Isten elrejtette az emberek elöl (Mt 24:36), ezért kell belenyugodnunk a dánieli számok határozatlan jellegébe is. — Kétségeink legyőzésére meg kell jegyeznünk Habakuk próféta idevágó híres szavait, miszerint a kijelentésben adott ígéretnek megvan a megszabott idejük, amikor teljeselekbe mennek s ha az — emberileg nézve — késni látszik is, azért bizonyára meglesz (Hab 2:3). A türelmetlen ember azonban hiába akarná siettetni. Van egy kései apokaliptikus irat, az Esdrás 4. könyve, amelyen éppen Dániel könyvének a hatása nyilvánvalóan látszik; ez a türelmetlenkedő ember kérdésre így válaszol: "Jobban akarsz-e sietni, mint a Magasságos? Te csak Önmagadért sietteted (a véget), neki azonban sokokra van gondja!" (4 Esdrás 4:34.)

c) Nem szabad tehát a kételkedés hibájába esnünk, ami abban jelentkezik, ha a Szentírásban meghirdetett eschaton valóságát tagadjuk, vagy elrelativizáljuk. Bárhogy vélekedjünk is a bibliai időfogalomról, történet szemléletről s az üdvtörténet lényegéről (ezek ma sokkal nagyobb intenzitással vitatott kérdések, semhogy itt sebtében elemezni kezdhethetnénk), az eschatont, mint a történelem végét, egyértelmű bibliai tanításnak kell tartanunk. Időnként kísért az eschatologia elaktualizálása, az a gondolat, hogy az ún. végidő aktuálisan ott van a mindenkori jelenben egzisztenciális problémákként jelen vannak az idők jelei, az Antikrisztus képviselője, a chiliizmus lehetősége stb. Ilyenkor aztán a bibliai kijelentések inkább csak az illusztráció szerepét töltik be a mindenkori jelen értelmezéséhez. a valóságos eschatonra való figyelmeztetés helyett. Ez történt koronként a Dániel könyvével is.

d) Említettük már, hogy Dániel könyvének egyes részleteinél, pl. 9:25—27-nél milyen krisztologikus magyarázási kísérletek vetődtek fel s hozzátettük, hogy a „messiás” szó használata nem mindig krisztologikus vonatkozású (hasonlóan több más ószöv.-i kijelentéshez, pl. És 45:1, Sir 4:20 stb.). Az a dánieli hely azonban, amely szerintünk valóban krisztologikusan magyarázható, a 7:13 s benne az „ember fia” kifejezés, amely vonatkozik jelképesen az Isten országára, de annak az uralkodójára is. Egyebek közt azért is állíthatjuk ezt, mert Jézus önmagára vonatkoztatta az egész mondatot az ember fiának az ég felhőiben való megjelenéséről (Mk 13:26). Ennél az idézetnél kell még egy pillanatra megállnunk s emlékeztetnünk arra, hogy ezt Jézus nem az első ittlétére, hanem a visszatérésére vonatkoztatta. Az időknek és alkalmaknak végzetes összetévesztéséhez vezetne, ha ezt nem látnánk tisztán. Az az „ember fia”, aki a názáreti Jézusban testet

öltött, szolgálai formát vett fel s majd csak „lészen eljövendő” hat alomban és dicsőségben, éppúgy mint a földi birodalmakat véglegesen felváltó Isten országa. — Mindenesetre a dánieli próféciához kapcsolódó „ember fia” alakját az teszi olyan meleggé és hozzánk közel hajlóvá, hogy míg egyrészt az „állati” brutalitású hódító hatalmakkal szemben valami „emberi”, humánus megjelenésű, másrészt nem mindjárt az isteni hatalom és ítélet fenségével tör a világra, hanem előbb elvégzi az Isten országába hívogatás és a megváltás szolgálatát.

Összefoglalás. A Dániel könyvében foglaltak egy része történeti elbeszélés, e nembn hithűsége és szolgálatra tanít. Más része eschatologikus vonatkozású, de a kornak (a Kr. e.-i 2 sz. közepének) a történetéből érthető meg. Vég-várása tipikus értékű egy akkori történelmi keret lezáródására utal, de csak típus marad, amely túlmutat ezen az egykorú kereten. Apokaliptikus kidolgozása, jelképes számadatai nyitott jövendölések maradtak, de mert felvetődésüket az egykori történeti helyzet indokolta, nem használhatjuk fel önkényes módon olyan titkok feszegetésére, amiket Isten magának tartott fenn. A könyv történet-értelmezése mégis határozottan állítja Isten országa megvalósulását, amelynek „ember fiaként”, való jellemzése Istennek hozzánk lehajló s az ítéletet a megváltásban megelőző szeretetéről tanúskodik.

Dr. Tóth Kálmán

Jegyzetek:

1. „Jövendő események rövid átnézete”. — Czelder Figyelője, 1883 évf. 232 skv. o.
2. A „Két könyv” c. munkája második felében. — Károlyi Gáspár válogatott munkái, Budapest 1958. Magyar könyvtár.
3. W. Lüthi: Die kommende Kirche. 1937. 6 o.
4. Junker: Untersuchungen über literarische und exegetische Probleme des Buches Daniel. 1932. — V.ö. legutóbb Jepsen: Bemerkungen zum Danielbuch. Vetus Testamentum 1961. évf. 386 skv. o.
5. O. Procksch: Theologie des Alten Testaments. 1949. — 413. o. — Mint részletkutatás, figyelemreméltó Baumgartnernek az arám részeket illető nyelvi elemzése: „Das Aramäische im Buche Daniel” c. tanulmánya a „Zum Alten Testament und seiner Umwelt”, Leiden 1959. kötetben, 68—123 o. Végső megállapítása, hogy a könyv anyaga visszanyúlhat a perzsa korig, írásbefoglalása azonban nem történhetett a 3 sz. vége előtt.
6. D. J. Wiseman: Chronicles of Chaldaean Kings in the British Museum. London 1956.
7. E. Auerbach: Der Wechsel des Jahres-Anfangs in Juda etc. Vetus Testamentum 1959 évf. 113 skv. o.
8. V. ö. K. Gallig: Textbuch zur Geschichte Israels. Tübingen 1950. 66 skv. o.
9. W. von Soden: Eine babylonische Volksüberlieferung etc. Zeitschrift für die AT-liche Wissenschaft 1935 évf. 81 skv. o. — A Nabunaid-krónika szövegét I. Gressmann: Altorientalische Texte zum AT. 366 skv. o.
10. V. ö. H. Bardtke: Die Handschriftenfunde am Toten Meer II. Berlin 1958. 301 o. — A töredék szövege a következő:
„Annak az imának a szavai, amellyel Nabunaid, Assúr és Babel királya, a nagy király imádkozott, amikor egy rosszindulatú kiütés lepte el a Magasságos Isten parancsára, Téma városában: Rosszindulatú kiütés lepett el engem hét esztendeig, és távol voltam az emberektől; de amikor beismertem bűneimet és vétkeimet, Ő (gondoskodott) számomra egy jövendőmondóról, ez pedig egy zsidó férfi volt, a Babelban élő fogoly nép fiai közül. Ez tehát magyarázatot adott és azt írta, hogy adjak hódolatot és nagy dicsőséget a Magasságos Isten nevének. Ezt írta nekem: Amikor ellepett téged a rosszindulatú kiütés Téma városában a Magasságos Isten parancsára hét esztendeig, imádkoztál az ezüstműből, aranyból, rézből, vasból, fából, kőből és cserépből való istenekhez..., hogy ezek az istenek.. .” (A folytatás hiányzik.)
11. Ezeknek a történeti problémáknak régebbi, de igen jó összefoglalását adja A. H. Sayce: The „Higher Criticism” and the Verdict of the Monuments. London 1895. 497 skv. o.
12. Történelmi olvasókönyv. I. Forrásszemelvények, Budapest 1961. 83 skv. o.
13. Procksch szerint pl. a deuteronomista adatok alapján számított 4000 éves világ-éra Kr. e. 163-ban zárult. I. m. 419 o.
14. V. ö. G. von Rad jellemzését: Theologie des Alten Testaments II. München 1960. 328 o.
15. M. Noth: Das Geschichtsverständnis der Atlichen pokalyptik c. tanulmányában (Gesammelte Studien zum AT. München 1960. 248—273 o.) példákat sorol fel arra, hogy a görög-római párhuzamok-

ban e négy nagyhatalom közül az első Asszírnia; így könnyebben megérthető Médiának a történeti egymásutánban való szereplése.

16. Lásd P. Volz: Jüdische Eschatologie von Daniel bis Akiba, Tübingen-Leipzig 1903. c. könyvében a 107 skv. és 342 o. részletezését. — 17. i. m. 599 o.

18. M. Noth: Die Heiligen des Höchsten. (Gesammelte Studien 274—290 o.) — E mellett szavaz G. von Rad is a Theologie des- AT-s II. 326 o.-n.

19. V. ö. P. Volz: Prophetengestalten des Alten Testaments. Stuttgart 1938. 330 o.

20. Pl. K. Marti: Das Buch Daniel. Tübingen-Leipzig 1901. (Kurzer Hand-Commentar zum AT. 52. o.)

21. A Lange-féle Bibelwerk-ben.

22. A zsidó háború c. műve VI. 10. fejezetében mondja, hogy Jeruzsálemet elpusztították a babilóniak Dávid után 470 és fél évvel, Titus pedig Dávid után 1179 évvel. A differencia 50 + 50 év.

23. A Károlyi-fordítás itt félrevezető. Először is nem „a” Messiás-fejedelemtől van szó, a kifejezés névelő nélkül áll. Azután a hangsúly-jel a „hét hét” szavaknál az első mondat végét jelzi s különválasztja a következő hatvankét hét történetét.

24. Baumgartner szerint (RGG 3 kiad. „Danielbuch” címszó alatt) a számok a templom megszenteltetésétől (Kr. e. 167.) számítandók, így az 1150 nap 163 márciusáig, a három és fél év júniusig, az 1290 nap júliusig, az 1335 nap pedig szeptemberig vezet. — Nb. A templom újra felszentelése (chanukká) és Antiochus halála még 164-ben bekövetkezett.

25. J. Kroeker: Világhatalom és Isten országa. Fordította Ferenczy Károly. Debrecen 1932. — 26. l. m. 21 o. — 27. l. m. 52 o. — 28. l. m. 71 o. — 29. l. m. 20. o.

30. Perkins jóslata (lásd 1. jegyz.) pl. a következőt mondja: Dániel 2300 prófétai napról, azaz ugyanannyi évről jövendöl. Vegyük kiindulópontnak Xerxes Görögország elleni háborúit, közelebbről Kr. e. 480-at, akkor a 2300 év hozzáadásával Kr. u. 1820-hoz érünk: ez a török birodalom rohamos hanyatlásának a kezdete. Adjunk hozzá még 70 évet s megkapjuk a világ vége időpontjául 1890-et — mondta ezt Perkins 1882-ben De hogy miért Xerxes háborúinál kell keresnünk a kezdőpontot és hogy mit keres a periódus végén a 70 év hozzátoldás, az rejtély marad.